

Милош Зарић

*Докторанд на Одељењу за етнологију и антропологију
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
milos.zaric1@yahoo.com*

Социо-политички и структурални аспекти концепта социјалног предузетништва: случај Србије

Апстракт: Предмет овог истраживања су начини концептуализације феномена социјалног предузетништва који се у транзиционим друштвима, као и у оним развијеног капитализма, ослањају на когнитивне моделе обликоване различитим културним и социо-политичким контекстима. Специфичније говорећи, такви когнитивни модели проистичу из двоструког теоријског утемељења концепта социјалног предузетништва, као и из контекстуално различитих начина комбиновања инваријантних, структуралних елемената тог концепта, који се дијалектички позиционирају наспрам референтног оквира система неолибералног капитализма. Из интеракције између елемената који чине структуру концепта социјалног предузетништва (социјална иновативност, грађански колективизам, директно запошљавање припадника маргиналних друштвених група) и обједињујућег неолибералног идеолошког дискурса који, као и свака друга дискурзивна формација, функционише у складу с одређеним логичким правилима, проистичу бројне контрадикције и парадокси. Процес конституисања сектора социјалног предузетништва у Србији, започет у периоду после 2008. године, који је на нормативном нивоу окончан установљењем јединственог закона намењеног регулисању те предузетничке делатности, недовршен је са становишта како културне концептуализације тог феномена, тако и практичног. Таква врста претпоставке доводи се у везу с идејама које се тичу наслеђа политичке и социјалне културе, које су конструисали како креатори јавних политика тако и невладине организације укључених у систем социјалне заштите који, у назначеном периоду, преузимају улогу промотера социјалног предузетништва и главних носилаца његовог развоја. Осим што настоји да скрене пажњу на особеност и потенцијал социјалног предузетништва, истраживање има за циљ да покрене дискусију усмерену на испитивање могућности превазилажења, умногоме ограничавајућих услова и фактора који утичу на даљи развој овог типа предузетничке делатности у транзиционом српском друштву.

Кључне речи: социјално предузетништво, социјална иновативност, грађански колективизам, директно запошљавање, систем социјалне заштите, невладине организације, старост

Увод

Током прве деценије 21. века, у сектору социјалне економије на територији Европске Уније (ЕУ), који осим задруга, удружења грађана, фондација и друштва за узајамно осигурање, укључује и социјална предузећа која су претежно основана као социјалне задруге или удружења предузетника, забележен је раст стопе запослености (Свејић 2016, 9; Nacionalna strategija zapošljavanja 2011-2020,12). Интерес за социјално предузетништво у Србији проистекао је из процеса ревалоризације тог концепта у оквиру економске политике ЕУ и доводи се у везу са настојањима да се превазиђу проблеми узроковани појавом глобалне економске кризе 2008. године. Број маргинализованих припадника српског друштва константно је растао од почетка деведесетих година 20. века, а ефекти кризе, манифестовани у виду смањеног прилива иностраног капитала за покривање трошкова транзиције, пораста стопе незапослености, слабљења бројних привредних грана и успоравања процеса приватизације, узроковали су повећање броја лица зависних од буџетских трансфера и/или од подршке породице (урог. Novaković i Pešić 2010, 248; Svejić 2016, 134; Svejić 2013, 66).

Упоредо с уласком српског друштва у наглашену неолибералну фазу и нову етапу процеса евроинтеграција у периоду после 2008.¹ концепт социјалног предузетништва подржан је најпре унутар академских кругова, а потом и од стране креатора јавних политика (Свејић 2016, 7; Aleksić Mirić i Lebedinski 2015; Zarić 2019; Zarić 2021; Zarić 2022). Пошто је 2012. године Србија стекла статус кандидата за пријем у ЕУ, држава је, након свеобухватне анализе субјеката социјалних предузећа и њиховог доприноса,² настојала да подстакне развој социјалног предузетништва прилагођавањем појединих законских оквира кроз програме регионалних развојних агенција намењене малим и средњим предузећима и обуку Националне агенције за регионални развој (Aleksić Mirić i Lebedinski 2015, 219; Svejić 2016, 55). Значај социјалне економије и социјалних предузећа истакнут је у Националној стратегији запошљавања за период од 2011. до 2020. године, као и у Стратегији развоја и промоције друштвено одговорног пословања у Републици Србији за период од 2010. до 2015. године (Ivanović Đukić 2011). На тај начин, постепено је формирана основа за усвајање Закона о

---

¹ У истраживањима на тему предузетништва, која припадају истом „циклусу” којем припада и овај рад (Zarić 2019; Zarić 2021; Zarić 2022), период после 2008. означен је синтагмом „зрела фаза” друге транзиције. Овај период могуће је означити и као „трећу транзицију” (v. „Socijalizam ili kapitalizam – Miško Šuvaković” u spisku referenci).

² <https://solidarnaekonomija.rs/baza/>

социјалном предузетништву 2022. године, а тиме и за прелазак ове предузетничке делатности у институционалну фазу развоја.

Предмет овог истраживања су начини концептуализације феномена социјалног предузетништва, који се у транзиционим, као и у друштвима развијеног капитализма ослањају на когнитивне моделе обликоване различитим културним и социо-политичким контекстима. Специфичније говорећи, такви когнитивни модели проистичу из двоструког теоријског утемељења концепта социјалног предузетништва,³ као и из контекстуално различитих начина комбиновања инваријантних, структуралних елемената тог концепта који се дијалектички позиционирају наспрам референтног оквира система неолибералног капитализма. Из интеракције између елемената који чине структуру концепта социјалног предузетништва (социјална иновативност, грађански колективизам, директно запошљавање припадника маргиналних друштвених група) и обједињујућег неолибералног идеолошког дискурса који, као и свака друга дискурзивна формација, функционише у складу с одређеним логичким правилима,⁴ проистичу бројне контрадикције и парадокси.

Ако се хипотетички прихвати мишљење да у неолибералном систему индивидуализам не представља ништа друго него заменицу за људску себичност и сналажење,⁵ онда социјално иновативни модели пословања, који не представљају конкуренцију доминантном тржишном моделу по питању економских перформанси и ефеката, бар на одређеним микро нивоима „пружају наду” јер креативно оплемењују аутоцентричне, нарцистичке модусе савремене културе (упор. Houtbeckers 2018, 273; Chatterton 2010). Међутим, дискурс који се бави темом социјалног предузетништва поцртава не само потребу за реанимацијом „колективног духа” већ и значај индивидуалних предузетничких иницијатива, а успешни појединци у том пољу предузетничке делатности каткад су означавани и као „херојски предузетници” (упор. Grenier 2009; Dey 2016). Као и у случају комерцијалног предузетништва, ово је повезано са механизмом транспоновања социјалне одговорности са државе на појединце чији успех или неуспех, како се

---

³ Настанак и развој социјалног предузетништва везују се за дело Јозефа Шумпетера (Joseph Schumpeter), теоретичара капитализма и зачетника теорије модерног предузетништва, али и за сферу социјалне економије која представља легат утопијских социјалиста.

⁴ Оваква логичка правила структурирају не само акције и иницијативе предузете од стране државе (власти) већ и деловање друштвених субјеката који су системски усмеравани да делују руководећи се принципом конкурентности.

⁵ Аутори који су у том погледу изразито критички настројени износе да у неолиберализму „не успевају најбољи и најпапетнији већ просечни и себични, са добром дозом тактичности и лукавства” (Гајић 2011, 95).

настоји сугерисати, зависе искључиво од њих самих, а то се даље доводи у везу са системском контролом друштвених сукоба (Carro et al. 2021). Стога, за разлику од аутора који су склони томе да у социјалном предузетништву препознају антикапиталистичке или посткапиталистичке идеолошке тенденције, други аутори су мишљења да се ради о типу дискурса који афирмише и, у извесном смислу, натурализује неолиберални капитализам (упор. Dey 2016; Grant 2014; Jones and Murtola 2012; v. такође Dimon 2004, 29).

У првом поглављу овог рада, путем компарације социјалног предузетништва са филантропским радом и комерцијалним (традиционалним, профитно оријентисаним) предузетништвом, као и упоређивањем начина на који се овај феномен одређује у различитим социо-политичким контекстима, критички се преиспитује његова улога у систему неолибералног капитализма. Процес конституисања сектора социјалног предузетништва у Србији, започет у периоду после 2008. године, који је на нормативном нивоу окончан установљењем јединственог закона намењеног регулисању те предузетничке делатности (2022), недовршен је са становишта како културне концептуализације тог феномена, тако и практичног. Оваква врста претпоставке доводи се, у другом поглављу рада, у везу с идејама које се тичу социјалног наслеђа као и наслеђа политичке културе, које су конструисали како креатори јавних политика тако и невладине организације (НВО-а) укључених у систем социјалне заштите.⁶ У назначеном периоду они преузимају улогу промотера социјалног предузетништва и главних носилаца његовог развоја (упор. Aleksić Mirić i Lebedinski 2015, 221; Svejić 2016, 57-58, 64).

У трећем поглављу рада, кроз испитавање услова и могућности операционализовања кључних елемената концепта социјалног предузетништва на примеру услуга које се пружају старијим грађанима, скицира се оквир за елаборацију тезе о недовршености процеса конституисања тог сектора, да би се у четвртом, завршном поглављу довело у везу са процесима конструисања друштвених проблема старости и незапослености. Осим што настоји да скрене пажњу на особеност и потенцијал социјалног предузетништва, истраживање има за циљ да покрене дискусију усмерену на испитивање могућности превазилажења, умногоме ограничавајућих, услова и фактора који утичу на даљи развој овог типа предузетничке делатности у транзиционом српском друштву.

---

⁶ Кључну улогу у покретању НВО-а који пружају услуге социјалне заштите одиграли су Фонд за социјалне иновације и Фонд за финансирање инвалидских удружења.

Идеја социјалног предузетништва
у систему неолибералног капитализма

У првој половини осамдесетих година 20. века, упоредо са слабљењем функција социјалне државе и увођењем доктрине неолиберализма, са јачањем економске кризе и порастом стопе незапослености, социјално предузетништво промовисано је на друштвеној и економској сцени Западне Европе и САД-а као делатност која представља спас за маргинализоване категорије грађана и потенцијално може значајно допринети напретку целокупне економије. Упоредо с тим, од осамдесетих година 20. века па до данас, развитак невладиног сектора у Европи и свету представља својеврсно трагање за опцијом „трећег пута” за решавање друштвених и економских криза (Salomon, List and Sokolowski 2003, 1), покушај да се нађе равнотежа између идеје социјалне правде и економског раста. Кроз истицање значаја увођења колективистичких (етичких, алтруистичких) принципа у економију и указивање на потребу нивелисања социјалне неправедности, дискурс усмерен на тему социјалног предузетништва супротставља се класичној економској традицији, која се заснива на политичкој економији и идеји човека као економског бића (*Homo Economicus*). Полази се од идеје да је тежњу ка увећању профита потребно подредити увећању друштвене корисности, да је део профита који се остварује трансакцијом одређених производа или услуга потребно усмерити ка одређеној друштвеној мисији и реализовању друштвено корисних циљева (upor. Deforney and Nyssens 2010, 39-40; Deforney and Nyssens 2012, 72; Restakis 2006).

За разлику од филантропских организација које, у својству невладиних и непрофитних организација, функционишу на принципу донаторских средстава или пројектног финансирања, социјално предузетништво подразумева спровођење одређене социјалне мисије у складу с економским проценама. Док су комерцијална предузећа превасходно мотивисана финансијским резултатима свог пословања, социјална предузећа фокусирана су на добробит припадника друштвених група искључених из тржишне утакмице. Кроз социјално одговорно комерцијално предузетништво и давање донација непрофитним организацијама, што подразумева одређене бенефите у виду посебног пореског третмана донаторства и спонзорства, приватни сектор допуњује државну активност у систему социјалне заштите и, како се претпоставља, уноси предузетнички дух и ефикасност у систем обезбеђивања социјалних услуга. Различито од тога, социјални предузетници настоје да припадницима маргиналних друштвених група омогуће директно запошљавање и самостално остваривање прихода. Разлика између социјалног и комерцијалног предузетништва очитује се, тако, мање у супротстављању димензија економског и социјалног, а више у њи-

ховим фокусима на стварању, односно, присвајању вредности (упор. Velev 2010, 4; Macura i Konda 2016).

Џејмс Грегори Дис (James Gregory Dees), један од првих аутора који су се теоријски бавили феноменом социјалног предузетништва, у одређењу овог феномена нарочито истиче значај елемента социјалне иновативности. Социјални предузетници, како Дис износи, „креирају одређене друштвене вредности које презентују јавности, неуморно трагају за новим предузетничким шансама како би реализовали циљеве друштвене мисије коју заступају, стичу нова знања и уносе новине у свој начин деловања прилагођавајући се затеченим околностима, смело наступају на тржишту не обазирајући се на ресурсе којима располажу, исказују висок степен одговорности настојећи да нађу равнотежу између постигнутих резултата и интереса својих клијената” (Dees 2001, 3-4). У оквиру комерцијалног предузетништва, иновативност функционише као економски финансиран, дијалектички концепт, као генератор економске промене и развоја који, у зависности од контекста, може бити и индивидуалистички и колективистички интониран (Šumpeter 2012, 75-77 i dalje; упор. Zarić 2022). С друге стране, социјална иновативност функционише као процес усмерен на генерисање алтернативних решења која се примењују у кризним друштвеним ситуацијама, процес креативног комбиновања ресурса који проистичу из различитих сектора и уобличују се у атипичне форме. Социјалну иновативност могуће је одредити као способност идентификовања нових друштвених потреба са циљем да се влади и комерцијалним предузећима предочи могућност креативног структурирања одговора на ту врсту потреба (упор. Свејић 2016, 31; Monzon and Chaves 2012, 90). Она проистиче из „специфичних начина интерпретације институционалних оквира, структурних детерминанти и мрежа моћи на начин да се оствари социјални циљ, који је остао ван видика или домета званичних политика” (Свејић 2016, 15).

С обзиром на то да је у Дисовом одређењу социјалног предузетништва истакнут значај елемента социјалне иновативности, рекло би се да ово одређење у други план ставља значај економске аутономије социјалних предузећа, те да је ту врсту предузетничких подухвата могуће финансирати на различите начине, путем донација, пројектним финансирањем, самосталним остваривањем прихода, комбиновањем различитих ресурса. Под утицајем таквог начина схватања социјалног предузетништва, али и као вид реакције на њега, у САД-у су формиране две „школе мишљења” – тзв. *the earned income school of thought*, у којој се социјално предузетништво схвата као делатност која се првенствено базира на самосталном остваривању прихода и директном запошљавању припадника маргинализованих друштвених група, и тзв. *the social innovation school of thought*, у оквиру

које се, по узору на Диса, инсистира на значају елемента социјалне иновативности (Deforney and Nyssens 2012, 72 i dalje). Под таквим утицајем, формирала су се бројна одређења феномена социјалног предузетништва, не само у САД-у већ и на европском континенту, која теже уравнотежењу ставова које су изнеле те две америчке „школе мишљења” (упор. Moulaert and Ailenei 2005; Defourny and Nyssens 2010).

У једном од његових утицајнијих савремених одређења, социјално предузетништво се поима као „вишедимензионалан конструкт који се формира на пресеку више дефинишућих карактеристика”, а његови прагаоци су портретисани као „иновативне особе с израженим организационим способностима, као одлучни, проактивни субјекти који, на начин како то чине и успешни комерцијални предузетници који делују у њиховом окружењу, испољавају висок степен толеранције у неизвесним ситуацијама. Социјални предузетници настоје да буду уравнотежени у свом расуђивању и начину делања, нарочито у ситуацијама кад је потребно наћи равнотежу између интереса деоничара и циљева социјалне мисије коју заступају, што често подразумева и спремност на морално преиспитивање” (Mort and Weerawardena 2006). Како је сугерисано овде наведеним начином одређења социјалног предузетништва, сагласно преовлађујућем начину разумевања тог феномена унутар европског (франкофонског) подручја, ради се о делатности која је суштински базирана на принципу колективизма, иако се њоме, уједно, потцртава и значај индивидуалних предузетничких карактеристика, способности и оријентација.

Капитализам у Европи наткриљује „опречну слику друштава која се не подударују са територијама што их њихове популације настајују, с облицима политичког организовања које ове популације развијају, са религијом или обичајима које упражњавају, па чак ни са језиком који говоре” (Кизније 1996, 85). Модели социјалне или државе благостања у Западној Европи, више него његове варијанте на територији САД-а, инкорпорирали су и индивидуализам и колективизам, и предузетничке иницијативе и социјални поредак који тежи успостављању равнотеже између економских и социјалних фактора развоја, што укључује и функционалне моделе сарадње између државе и бизниса, владе и синдиката. Успех „скандинавског модела” социјалне државе, који је у Шведској, Норвешкој, Данској и Финској успостављен одмах по завршетку Другог светског рата, проистекао је из осећаја колективности унутар мањих, у етничком, језичком и религијском погледу прилично хомогених друштава, из стабилног социјал-демократског консензуса (Einhorn and Logue 1989),⁷ па су, последично, и тензије

⁷ Детаљније о карактеристикама социјалног предузетништва у Финској в. у: Houtbeckers 2018, pos. 264 i dalje.

међу различитим сегментима друштвене структуре и организације биле сведене на минимум (upor. Ristić, Grozdanić i Damnjanović 2008, 32-34; Nedović 2005; Celinska 2007).

Из назначеног контекста проистекао је начин одређења социјалних предузећа у оквиру истраживачке мреже ЕМЕС, која се од свог оснивања (1996) усредсређује на истраживање социјалне економије и социјалног предузетништва у земљама ЕУ. Социјална предузећа одређују се као „непрофитне организације које производе робу или пружају услуге како би заједница имала користи од њихових активности. Организационе јединице оваквог типа ослањају се на колективну динамику, укључују представнике различитих интересних група у своја управљачка тела, придају велики значај својој аутономији и преузимају економски ризик у економским делатностима које обављају”.⁸ Оваква врста одређења, која се изводи на основу девет различитих социјалних, економских и управљачких критеријума, представља израз настојања да се уведе јединствен модел социјалних предузећа у оквиру планиране заједничке социјалне политике на нивоу ЕУ (upor. Velev 2010, 2 i dalje; Velev 2011, 17; Aleksić Mirić, Lebedinski 2015, 219). На основу четири кључна критеријума социјалних предузећа (висок ниво аутономије, деоничарски приступ власништву и укљученост у организацију, принцип „један члан/чланица-један глас”, принцип дистрибуције који подразумева да се профит усмерава ка друштвеним циљевима), изводи се закључак да се ради о организационим јединицама „фокусираним више на начин управљања организацијом и њене циљеве него на стриктно придржавање принципа ограничене дистрибуције профита, као једну од основних карактеристика пословања непрофитних организација” (Defourny and Nyssens 2010, 46-48).

Наведена ЕМЕС-ова дефиниција, која је до данас третирана као полазна тачка у одређењима социјалне економије и социјалног предузетништва на територији ЕУ, не истиче значај концепта социјалне иновативности који функционише као *differentia specifica* социјалног предузетништва у односу на остале сегменте социјалне економије. Концепт социјалне иновативности накнадно је имплементиран у економску политику ЕУ, најпре путем стратегије „Европа 2020” (2010),⁹ а потом и посредством Страсбуршке декларације (2014), стратешки важног документа који дефинише приоритете и препоруке за деловање Европске комисије и Европског парламента

⁸ <https://emes.net/>; <https://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/17508610810922703?fullSc=1&journalCode=sej>

⁹ Која уводи идеју „паметног раста” (економија знања и подршка иновацијама), као и идеју „уније иновација”, прве и најважније од укупно седам иницијатива које су у функцији катализатора економског и друштвеног развоја на нивоу ЕУ (Национална стратегија запошљавања 2011–2020, 12).

у области социјалног предузетништва.¹⁰ Значај и улога елемента социјалне иновативности у економској политици ЕУ постају јасни ако се узме у обзир да на нормативном нивоу, упркос одступањима које је, у вези с тим, могуће уочити на нивоу стварне праксе, та државна заједница гравитира према концепту социјалне или државе благостања, у којег је потребно уносити одређене новине како би се прилагодио потребама савременог друштва. У таквом типу државне заједнице очекивања су усмерена на социјални дијалог, компромисом дефинисано сучељавање организације власника капитала и организације власника радне снаге уз посредовање државе. Иако ЕУ потцртава значај социјалдемократског консензуса, међутим, на тој економској и политичкој територији се још од средине деведесетих година 20. века усваја концепт неолиберализма.

Ако се ЕУ посматра као суштински неолиберална творевина, у којој европски идентитет функционише као политички идентитет који се заснива на идеји заједничког (етичког) грађанства,¹¹ онда грађански колективизам, етичка обавеза да се помаже другима, представља културну последицу неолиберализма који тежи томе да се репродукује кроз деловање „морално освешћених” појединаца (пор. Gačanović 2009; Muehlebach 2012; Josifidis i Supić 2010). Ако је дискурс социјалног предузетништва, супротно идејама значајног броја делатника унутар тог сектора, намењен томе да подржи доминантан дискурс неолиберализма, онда различита одређења феномена социјалног предузетништва проистичу из различитих манифестација неолиберализма на различитим просторима, из неједнакости у погледу геополитичког развоја те доктрине и различитости неолибералних пракси. Битно је скренути пажњу на чињеницу да због политичких турбуленција у САД-у и у Великој Британији, државама које су најдоследније спроводиле неолибералну економску политику, симптоми кризе неолибералног система и концепта ЕУ, у периоду после 2016. године, постају очигледни (Zarić 2022, 1351). У таквим околностима, промотери социјалног предузетништва у друштвима развијеног капитализма настоје да мобилишу вредности које омогућују алтернативна поимања неолибералног поретка (пор. Oberoi et al. 2022),¹² као што се чини и у транзиционим друштвима

¹⁰ „Ослањајући се на дугу традицију социјалне економије и делујући у својству покретача социјалних промена, социјални предузетници настоје да креирају иновативна решења за изазове са којима се суочава савремени свет.” <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/strazburska-deklaracija-obavezala-evropsku-uniju-da-snaznije-podrzy-socijalna-preduzeca/>; <http://smartkolektiv.org/uscojena-strazburska-deklaracija>

¹¹ Битно је приметити да се ради о *идеји* заједничког грађанства, у пракси тешко остваривој без заједничке фискалне политике на нивоу ЕУ.

¹² Не само зато што је, према често цитираном наводу Марка Фишера (Marc Fisher), „лакше замислити крај света него крај капитализма”, него и зато што се

(упор. Zarić 2019; Zarić 2021; Zarić 2022) која у социо-политичком, па и у семантичком погледу представљају некохерентне оквире апликовања неолибералне доктрине.

Социјално предузетништво у транзиционој Србији

Пример каледоскопа је у овом погледу опет парадигматичан. Да би се слика у каледоскопу променила, потребан је подстицај споља, међутим сама слика је једна од унутрашњих могућности каледоскопа а не пуки одраз или отисак нечега спољашњег.

Никола Милошевић, Филозофија структурализма

„Услед појачане транзиције српског друштва у смеру неолибералне доктрине и усмеравања свих аспеката државне политике у правцу ЕУ у периоду после 2008. године, концепт предузетничке економије постепено је имплементиран у српску економску политику, у процесу у ком долази до његовог укрштања са дискурсом ретрадиционализације, у овдашњој јавној и медијској сфери присутним још од средине двехиљадитих. Настojeћи да интегрише те две привидно супротне, а по многим параметрима заправо компатибилне, програмско-идеолошке тенденције, држава промовише иновациони и развој предузетништва у циљу националног и економског напретка, настојећи да у тој врсти интервенционизма не одступа од смерница ЕУ” (Zarić 2022, 1333; упор. Zarić 2021, 1052–1057). Како „језик развоја подразумева замисао о напретку и погодан је за културна и политичка подвајања” (Fabijeti, Maligeti i Matera 2002, 246), концепт социјалног предузетништва, који се директно доводи у везу са потребом увођења друштвених промена, различито је тумачен од стране креатора јавних политика и НВО-а укључених у систем социјалне заштите, који се у назначеном периоду појављују као носиоци и главни промотери овог концепта у транзиционој Србији. Због одуговлачења процеса институционализације социјалног предузетништва констатовано је да „креатори јавних политика немају довољно знања и свести о значају и могућностима социјалне економије и социјалног предузетништва” (Свејић 2016, 190), али није спроведено аналитичко испитивање тог феномена. Да би се отворила могућност „нарочитог читања” феномена социјалног предузетништва (упор. Todorov 2010, 16 i даље), потребно је указати на чињеницу да почетак процеса „зреле фазе” друге транзиције у периоду после 2008. године, који је обележен

феномен социјалног предузетништва суштински везује за оквир неолибералног капиталистичког поретка.

тенденцијом српског друштва да се приближи западном, капиталистичком типу модерности, коинцидира са периодом формирања модернистичког и ескапистичког модела наратива у виду југоносталгичних прича (Zarić 2022, 1329; црог. Мјјић 2017). У оваквом контексту, феномен социјалног предузетништва посматран је као *новина* која избија из напетости између наслеђа и очекивања.

Довођење у везу елемента грађанског колективизма (солидаризма), као „одређеног облика понашања и активности људи и институција, што подразумева тражење подршке појединаца, група и организација како би се спровела одређена акција помоћи онима којима је она неопходна или побољшали услови живота грађана уопште” (Рејановић 1998, 173),¹³ са наслеђем југословенског социјализма, иницира значењско супротстављање тог елемента не само предузетнички настројеном индивидуализму (транзиција у смеру неолибералног капитализма) већ и колективизму који је омеђен концептом српске националне културе (ретрадиционализација). За разлику од креатора јавних политика који су деловали, и до данас делују, као промотери обе назначене програмско-идеолошке тенденције, НВО-и укључени у систем социјалне заштите углавном су оријентисани ка трагању за дискурзивним и практичним алтернативама тој врсти тенденција. Амбивалентан однос ових организација према транзицији у смеру неолибералне економске доктрине проистиче, на једној страни, из афирмативног односа према вредностима либерализма (либерализам vs. конзерватизам/традиционализам), а на другој из критичког односа према капитализму слободног тржишта и социо-економској неједнакости какву он генерише. Афирмативан однос НВО-а укључених у систем социјалне заштите према ЕУ и њеној економској политици проистиче из уверења да „европска социјална држава” настоји да креира стабилан социјални програм, механизме који ће повећати шансе сваког појединца да оствари своје потенцијале. Уколико се, међутим, ЕУ посматра као суштински неолиберална творевина, која се све мање појављује у улози заштитника незапослених, болесних, старијих и осталих група изложених ризику, позитивно вредновање процеса евроинтеграција од стране организација овог типа представља парадокс, који се може објаснити једино економском логиком.

У периоду после 2008. године, битна различитост у погледу начина схватања концепта социјалног предузетништва на релацији између креатора јавних политика и НВО-а укључених у систем социјалне заштите, огледала се у односима који се на обема странама граде не толико према будућности, односно пројектованој интеграцији Србије у ЕУ, колико према прошлости, према двама врстама наслеђа – социјалног и политичке

¹³ Искључиво за потребе овог истраживања, појмови колективизма и солидаризма третирану су као синоними (црог. Рејановић 1998, 172–189).

културе. На једној страни, ради се о наслеђу са којим се идеолошки раскида, које се негира и проглашава назадним и лошим (за НВО-е је то традицијско, а за креаторе јавних политика наслеђе социјализма), а на другој о наслеђу које се вредносно афирмише (за креаторе јавних политика је то традицијско, а за НВО-е наслеђе социјализма) и, потенцијално, инструментализује у циљу социјалне и економске промене. Тако, док је присуство југоносталгије у популарној култури и јавном дискурсу током друге деценије 21. века интерпретирано потребом за континуитетом са прошлoшћу и немогућностима прилагођавања на транзицију после распада СФРЈ (пасивна носталгија), у идеологији бројних НВО-а у Србији, укључујући оне усмерене на пружање услуга у систему социјалне заштите, оваква идеолошка и емоционална оријентација пружа замајак критици усмереној на трансформацију садашњице (активна носталгија) (упог. Velikonja 2009).¹⁴ У визури облеженој сентиментом југоносталгије, не само у Србији већ и у региону,¹⁵ скуп значења који је конотиран појмом СФРЈ исказује социјално иновативан потенцијал, у смислу не толико изградње „новог” политичког оквира који би носио тај назив колико креирања „нове идеје политичког отпора овдашњим затвореним, конзервативним, клеро-националистичким друштвима”.¹⁶ У идеологији значајног броја НВО-а, тако, идеја грађанског колективизма доводи се у везу са наслеђем југословенског социјализма, а СФРЈ се, у тој врсти визуре, поима као модернистички пројекат, као својеврсна идеолошка претеча ЕУ.

У периоду после 2008. године, Србији и осталим државама које се налазе у процесу европских интеграција није као додатни услов за приступ ЕУ постављано усвајање циљева стратегије „Европа 2020” (2010), иако начин на који су се ове земље односиле према тим програмским циљевима јесте утицао на начин на који се ЕУ односила према њима.¹⁷ Иницијативом нев-

¹⁴ Активна југоносталгија јавља се и у друкчијим видовима, у иницијативи да се грађанима Србије који се идентификују као Југословени призна статус националне мањине, рецимо. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/narodni-pokret-jugosloveni-predata-inicijativa-da-se-jugoslovenima-prizna-pravo-na-naciju/>

¹⁵ Специфичност југоносталгије у односу на носталгичне наративе присутне у другим транзицијским друштвима, који проистичу из осећаја неизвесности и нестабилности везаних за садашњи тренутак друштвене историје, огледа се у „специфичности контекста њеног настанка, контекста још увек изражених и нерешених економских и емотивних последица рата” (Petrov 2021, 115). У вези са концептом „осталгије”, носталгичним сећањем на Источну Немачку, в. нпр. Winkler 2011. За шири оквир разматрања феномена југоносталгије в. Petrov 2021 и ту наведену литературу.

¹⁶ <https://www.muzej-jugoslavije.org/rs/yugoslavia/dragan-markovina/#modal>

¹⁷ Nacionalna strategija zapošljavanja 2011–2020, 13–14.

ладиног сектора, по узору на Страсбуршку декларацију (2014), формирана је „Београдска декларација о развоју социјалног предузетништва региона Западног Балкана и Турске”. Већина држава је у 2015. години усвојила „Агенду 2030” усмерену на одрживи развој, а потом, у 2017. години, и 17 циљева одрживог развоја (SDG – Sustainable Development Goals) повезаних са том агендом, који су усмерени на искорењивање сиромаштва, заштиту животне средине, обезбеђивање мира и просперитета.¹⁸ Директно у вези с областима социјалне економије и социјалног предузетништва, у Србији је оформљена мрежа СЕНС, кровна организација за овај тип предузећа. У оквиру ове мреже, социјално предузетништво се одређује као „иновативан начин да људи реше различите економске, образовне, здравствене и еколошке проблеме у својој заједници кроз свој рад, удруживањем и коришћењем одрживих бизнис модела”, а појам социјалног предузећа везује се за „бизнис који послује с идејом да кроз зараду коју оствари путем продаје производа испуни јасну социјалну мисију. То значи да зарађена средства не служе увећању имовине појединаца већ се улажу у сврхе као што су запошљавање људи који теже долазе до посла, социјалне и медицинске услуге, образовање, заштита животне средине или културне активности у заједници”.¹⁹ У наведеном одређењу социјалног предузетништва истиче се значај социјалне иновативности, док се у одређењу социјалне економије јавља појам „бизниса”, чијом се употребом настоји потцртати значај самосталног остваривања прихода.²⁰

У периоду који је претходио установљењу јединственог Закона о социјалном предузетништву (2022), оснивање и пословање организационих јединица везиваних за овај тип предузетничке делатности и, шире од тога, за сферу социјалне економије, регулисано је путем различитих законских и подзаконских аката.²¹ Као резултат тога, генерисани су различити облици економског деловања, не увек директно везани за социјално предузетништво и социјалну економију али спровођени под видом ових делатности (упог. Vobić i Rakin 2016). Сем предузећа која самостално остварују приходе (задруге, одређени НВО-и, *spin-off* предузећа која су регистрована као ДОО, предузећа за стручно оспособљавање и запошљавање особа с инвалидитетом, агенције за развој малих и средњих предузећа, пословни инкубатори), у Србији функционишу и

¹⁸ <https://sdgs.un.org/goals>

¹⁹ <http://www.sens.rs/socijalno-preduzetnistvo>

²⁰ Иако се ради о појму за који би се рекло да није најадекватнији због, често негативних, конотација које се за њега везују.

²¹ Попут Закона о удружењима грађана, Закона о професионалној рехабилитацији и запошљавању особа са инвалидитетом, Закона о задругама, Закона о задужбинама, фондацијама и фондовима, Закона о привредним друштвима итд.

бројне друге организације, врло разnorodне по својој делатности (различити типови удружења грађана, различите врсте индивидуалних а каткад и нерегистрованих иницијатива, организације с уделом других актера пренесеним кроз интеракцију с другим секторима или с индиректним ефектима у њима, организације са нејасним статусом у одређеним програмима итд.), за које се тешко може рећи да представљају самосталне економске актере, иако укључују поједине одлике социјалних предузећа. Задруге, које се од осталих типова социјалних предузећа издвајају по свом препознатљивом пословном имиџу, углавном испуњавају критеријум социјалне корисности, иако ретко операционализују елемент социјалне иновативности. У европским друштвима, претече феномена задруге везују се за деветнаестовековна филантропска удружења и задружбине (Aleksić Mirić i Lebedinski 2015, 220-222), док се у Србији овај феномен убичајено сврстава у контекст социјалистичког (југословенског или српског деветнаестовековног) културног наслеђа.²²

Узимајући у обзир специфичну различитост социјалног предузетништва у односу на шире конципирану сферу социјалне економије, Закон о социјалном предузетништву у Србији (2022) ову предузетничку делатност одређује као „делатност од општег интереса, ради стварања нових и иновативних могућности за решавање друштвених проблема, проблема појединаца или друштвено осетљивих група и спречавања настајања и отклањања последица социјалне искључености, јачања друштвене кохезије и решавања других проблема у локалним заједницама и друштву у целини”. Исти Закон социјалну економију одређује као ону „чији је превасходни циљ остварење користи за ширу друштвену заједницу и друштвено осетљиве групе, а не стицање добити”, при чему су припадници друштвено осетљивих група одређени као „лица која се налазе у систему социјалне заштите, теже запошљава незапослена лица у складу са прописима из области запошљавања и остала теже запошљава лица из посебно осетљивих категорија, као и припадници других осетљивих друштвених група одређених законом”. Могућност стицања статуса социјалног предузетништва постала је формално доступна Законом, путем једноставне регистрације у Агенцији за привредне регистре за све већ постојеће правне форме, под условом да су испуњени критеријуми у вези са начином управљања, друштвеном мисијом и расподелом добити. Међутим, установљење дуго очекиваног Закона о социјалном предузетништву, упркос прецизном формулисању његових главних одредби, није аутоматски креирало услове да ова предузетничка делатност заживи у Србији као социјална и економска иновација

²² <https://sociojalisticki.wordpress.com/2016/01/01/zadruge-i-zadruzni-pokret-u-srbiji/>

већег обима. По речима социолога Горана Јаворца, „у Закон о социјалном предузетништву потребно је инкорпорирати друге законе, јер ће он у противном представљати мртво слово на папиру. Социјално предузетништво функционисаће као одржив економски систем једино уколико се повеже са тржишном економијом и државом, кроз увођење категорије социјалних набавки у Закон о јавним набавкама”.²³

Сектор социјалног предузетништва могуће је, уз напомену да се оваква замисао за сада задржава на идеалтипском и теоријском нивоу,²⁴ концепирати као поље медијације између праксе радничког акционарства, која се интерпретира кроз призму искуства самоуправног социјализма у СФРЈ (упор. Lakić i Savanović 2022), и концепта неолиберализма који, истина, генерише социо-економску неједнакост,²⁵ али кроз праксу слободног предузетништва омогућује операционализовање концепта социјалне иновативности, чиме се отвара могућност ако не анулирања а онда бар ублажавања овакве врсте неједнакости. Није нужно да социјално предузетништво у Србији зависи од подршке ЕУ, која поставља услове и очекује испуњавање одређених политичких критеријума, иако ова државна заједница обезбеђује социјалну помоћ, настојећи да преузме неке од улога социјалне државе.²⁶ У складу са неолибералном логиком и сагласно принципу слободног предузетништва, социјално предузетништво у Србији је, уз одговарајућу подршку од стране државе,²⁷ могуће утемељити на иницијативама које подразумевају оперативно укрштање структуралних елемената овог концепта (социјална иновативност, директно запошљавање припадника маргиналних друштвених група, грађански колективизам) разматраних у овом раду. Оваква констатација, даље, покреће питање услова и могућности довршавања процеса конституисања сектора социјалног предузетништва у српском друштву са становишта како културне концептуализације овог феномена, тако и практичног.

---

²³ Линк за документарни филм „Солидарно” (2023), који обухвата прертходно наведени цитат, налази се у списку референци.

²⁴ И уз захвалност професору Ивану Ковачевићу за корисне сугестије које је поделио у завршној фази израде овог текста, што је значајно допринело овде изнетим опсервацијама.

²⁵ Која се читовала и унутар самоуправних предузећа, и система као целине, због склоности да се одлуке о инвестицијама доносе сходно личним интересима итд (Lakić i Savanović 2022, 6).

²⁶ У вези с тим, требало би упоредити статус социјалног предузетништва у Србији са његовим статусом у источноевропским земљама које су чланице ЕУ, али то остаје као тема за неко будуће истраживање.

²⁷ <https://solidarnaekonomija.rs/publikacije/preporuke-za-razvoj-sektora-socijalnog-preduzetnistva-u-srbiji/> (2023).

Конституисање сектора социјалног предузетништва на прелому јавног и невладиног сектора: поглед унатраг

Институционални простор за укључивање НВО-а у систем социјалне заштите креиран је усвајањем Стратегије за смањење сиромаштва (2003), која је представљала један од услова за интеграцију Србије у ЕУ. Нова улога државе као доносиоца законских оквира и надзорног фактора који обезбеђује осигурање и помоћ, подразумевала је преношење програма на локалне заједнице, организовање партнерстава са хуманитарним, донаторским и невладиним организацијама, црквама и другим институцијама. Процес децентрализације и трансформације улоге државе у социјалној сфери узроковао је значајне промене у начину финансирања социјалних услуга. Локалним (општинским и регионалним) самоуправама омогућено је да изабере да ли ће, кроз систем подуговарања или на неки други начин, „куповати” услуге државних агенција или услуге приватних фирми и НВО-а, које су стекле право да такмичењем на тржишту обављају услуге од интереса за заједницу. Систем је крајње кориснике услуга социјалне заштите упућивао да остану у својим домовима и породицама докле год је то могуће, због смањења броја и капацитета резиденцијалних установа у јавном сектору (Matković, Stranjковић i Kovačević 2009, 10). Тржиште социјалних услуга, где је тешко остварити профит и у тржишно развијеним срединама (Lethbridge 2005, 9, 23), у Србији је, у периоду до 2008. године, било мало, неуједначено и углавном није привлачило актере из приватног сектора.

Кроз процес превредновања свега постојећег у кључу неолибералног капитализма и, упоредо, с уласком привреде Србије у нову фазу процеса евроинтеграција у периоду после 2008. године, убрзана је трансформација система социјалних услуга, који је све више усмеравао грађане ка тржишту као месту на коме ће добити услуге задовољавајућег квалитета (Vuković 2011). Статус НВО-а који су укључени у систем социјалне заштите утврђен је најпре Законом о удружењима (2009), који оваквим организацијама омогућава стицање прихода уколико се баве регистрованом делатношћу, а потом и Законом о социјалној заштити (2011), који директно препознаје НВО-е као релевантне актере у систему социјалне заштите. Овим организацијама су у почетку препуштане социјалне услуге које државни сектор није обезбеђивао, које су биле нове и неконкурентне у односу на постојеће државне сервисе у спектру понуде (упор. Matković, Stranjковић i Kovačević 2009, 27). Како је опсег услуга НВО-а у систему социјалне заштите с временом прошириван, тако је њихов однос са другим актерима унутар тог

система попримао различите форме (пор. Young 2000, 150). Функција НВО-а у систему социјалне заштите обухватнија је од функције приватног сектора,²⁸ променљива је и тешко ју је, а овде и непотребно, прецизно одредити као конфронтирајућу, комплементарну, побочну (алтерацијску) или суплементарну у односу на функцију јавног сектора (пор. Matković, Stranjковић и Kovačević 2009, 21; Свејић 2016, 133-134). За потребе овог истраживања битно је размотрити могућност операционализовања кључних елемената концепта социјалног предузетништва (социјална иновативност, грађански колективизам, директно запошљавање припадника маргиналних друштвених група) у јавном и невладином сектору унутар система социјалне заштите, што се настоји учинити на примеру услуга које се пружају старијим грађанима.²⁹

На значај елемента социјалне иновативности указује Закон о социјалној заштити (2011), у којем се наводи да из трансфера могу бити финансиране „иновативне услуге и услуге социјалне заштите које су од посебног значаја за Републику Србију”, који по први пут уводи систем наменских трансфера јединицама локалне самоуправе које из сопствених средстава нису у могућности да обезбеде минимум потреба социјалне заштите. Битна димензија компететивности НВО-а укључених у систем социјалне заштите огледа се у испуњавању стандарда, квалитету и цени услуга, ангажовању волонтера. У широком спектру услуга које се обезбеђују од стране оваквих организација, социјална иновативност се у назнакама испољава на више нивоа организације и интеракције (Свејић 2016, 77, 80-81, 120, 133; Matković, Stranjковић и Kovačević 2009, 16). У оквиру услуга које се пружају старијим грађанима, које укључују помоћ у кући и дневни боравак за старе, што чини део стандардног система социјалне заштите,³⁰ процена присуства димензије социјалне иновативности уобичајено се односи на процену да ли је ова врста услуга већ постојала у општини, да ли њено увођење подразумева нове методе рада у организацији и пружању услуга корисницима и слично. За разлику од услуге помоћи у кући, која је

---

²⁸ Који обезбеђује један део услуга резиденцијалног смештаја за старе (Свејић 2016, 80–81), а његова функција је комплементарна у односу на функцију јавног сектора.

²⁹ Из опсежне анализе пословања јединица невладиног и јавног сектора у сфери социјалне економије, која се заснива на теренском истраживању које је у 2013. години реализовала „SeConS – група за развојну иницијативу” (v. Свејић 2016), за потребе овог истраживања издвојени су подаци који се односе на пружање услуга старијим грађанима.

³⁰ За разлику од услуга правне и социјалне подршке тражиоцима азила и дневног боравка уз радни ангажман за децу са тешкоћама у развоју, које се почетком друге деценије 21. века јављају као потпуно нов тип социјалних услуга у Србији.

распрострањена у готово читавој Србији, услуга дневног боравка за старе је слабије развијена локална услуга (Свејић 2016, 115), а њено постепено увођење праћено је увођењем одређених новина у методама рада како у НВО-има, тако и у јавним установама. Јавни сектор је више усмерен на повећање броја корисника услуге дневног боравка (Свејић 2016, 115, 132), док НВО-и настоје да уведу новине у садржај те врсте услуге, прилагођавајући је потребама корисника (превоз, достава obroka, адвокатске услуге, радна и окупациона терапија, когнитивне вежбе итд.).

Грађански колективизам, други кључан елемент који се у овом истраживању посматра као индикатор процеса конституисања сектора социјалног предузетништва, функционише као базичан принцип рада НВО-а укључених у систем социјалне заштите. Осим ових организација, невладин сектор чине и организације окренуте ка остваривању одређених специфичних циљева, који могу али не морају бити од ширег друштвеног значаја (различита бизнис удружења, синдикати и сл.),³¹ као и организације чија је основна функција залагање за друштвене промене (Matković, Stranjkić i Kovačević 2009, 12). У пракси долази до укрштања области деловања НВО-а, што значи да организације укључене у систем социјалне заштите могу да подржавају одређене друштвене промене, као што запослени и волонтери у овим организацијама могу да се руководе различитим идеолошким оријентацијама, како либерално-модернистичким и левичарско-феминистичким, тако и, у мањем броју случајева, религијским. Елемент грађанског колективизма, који се на концептуалном плану пропушта кроз филтере назначених идеолошких оријентација, у пракси се артикулише кроз присуство (или одсуство) потенцијала за сарадњу са другим актерима у систему социјалне заштите, кроз начин на који се приступа раду са корисницима услуга (нарочито ако се ради о специфичним врста услуга намењеним стигматизованим групама), раду у тешким условима, пружању услуга у удаљеним и тешко доступним руралним подручјима где је тешко обезбедити присуство јавних служби итд.

Упоређивањем ефеката рада НВО-а укључених у систем социјалне заштите са ефектима рада јавног сектора установљено је да су НВО-и „боље умрежени, како са другим НВО-има тако и са јавним и приватним сектором (...), да су проактивнији унутар мрежа од пружаоца услуга у јавном сектору, да боље прилагођавају своје услуге потребама корисника и спрет-

³¹ Поред осталог, ту се убрајају и „непрофитне организације цивилног сектора (удружења грађана старог типа, нпр. удружења слепих, завичајна удружења и сл.) које помажу своје чланство из малих, али стабилних прихода из јавног буџета” (Свејић 2016, 189), потом НВО-и који делују „као покретачи иницијатива и реализатори активности на развоју локалне заједнице у области социјалног укључивања, заштите животне средине, очување културне баштине, итд” (Свејић 2016, 189).

није комбинују изворе финансирања, да свеукупно боље комбинују ресурсе који су им на располагању како би афирмисали вредности солидарности и инклузивности” (Свејић 2016, 134). О било којој врсти социјалних услуга да је реч, НВО-и фигурирају као центар функционалног умрежавања различитих актера у систему социјалне заштите, при чему „ЦСР (Центри за социјални рад – М. З.) и локалне самоуправе чешће траже информације и подршку од тих организација него што је обрнуто” (Свејић 2016, 133). Када се ради о услузи дневног боравка за старе, НВО-и „више сарађују са актерима из своје и других општина, више укључују волонтере и имају активну сарадњу са корисницима и њиховим породицама” (Свејић 2016, 132). Већа ефикасност НВО-а и бољи квалитет њихових услуга у односу на услуге јавног сектора доводе се у везу са колективистичким духом и високим степеном мотивације запослених у овим организацијама (Свејић 2016, 94-95, 130-131), али је потребно напоменути и да су примања запослених у НВО-има, у случајевима када се делимично или у целини финансирају из фондова ЕУ, значајно већа од примања запослених у јавном сектору. У вези са темом која се овде разматра, такође се поставља питање корелације идеолошких интерпретација концепта грађанског колективизма са кадровском политиком НВО-а као пружаоца услуга у систему социјалне заштите.

СТИЦАЊЕ УСЛОВА ЗА ЗАПОШЉАВАЊЕ МАРГИНАЛИЗОВАНИХ КАТЕГОРИЈА ГРАЂАНА И УСЛОВА ЗА ФУНКЦИОНИСАЊЕ ОРГАНИЗАЦИОНИХ ЈЕДИНИЦА У СФЕРИ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ КАО САМОСТАЛНИХ ЕКОНОМСКИХ АКТЕРА, ПРЕДСТАВЉА ТРЕЋЕГ КЉУЧНОГ ИНДИКАТОРА УСПЕШНОСТИ ПРОЦЕСА КОНСТИТУИСАЊА СЕКТОРА СОЦИЈАЛНОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА, КАО ШТО ОДСУСТВО ТОГ ЕЛЕМЕНТА УКАЗУЈЕ НА ЗАСТОЈЕ И ТЕШКОЋЕ У ОДВИЈАЊУ ТОГ ПРОЦЕСА.³² Идеолошке оријентације припадника НВО-а укључених у сферу социјалне заштите уткане су у кадровску политику ових организација, што има за последицу да принципи солидарности и инклузивности, на којима ове организације инсистирају, у пракси функционишу ексклузивистички и, чак, елитистички. Идеологије које се базирају на либерално-модернистичким и левичарско-феминистичким дискурсима, као и остале идеолошке конструкције уосталом, склоне су томе да супротности света, које су данас изазито комплексне и оперишу на више нивоа, сведу на једну базичну супротност из које изводе све остале. Професионални ангажман у НВО-има условљен је способношћу кандидата за запослење да се уклопи у мрежу односа који су, незванично али

³² Средином друге деценије 21. века, економски допринос социјалних предузећа у Србији износио је свега 0.2 % бруто домаћег производа, а задруге су, у тој суми, учествовале са око 75% (Vukmirović et al. 2014). О пројекту „Економски утицај социјалних предузећа”, који је реализован кроз сарадњу Републичког завода за статистику, *SeConS* групе за развојну иницијативу и НВО-а „Група 484”, в. на: <https://www.secons.net/project.php?p=92>

на детерминишући начин, идеолошки омеђени таквим дискурсима. Иако се мора узети у обзир, питање кандидатових компетенција за рад са корисницима услуга релевантно је у мањој мери од питања његове или њене „подобности” на другим нивоима – родном, идеолошком, нивоу старосне доби. На микро организационим нивоима НВО-а, ово представља ревитализацију идеолошке конструкције „морално-политичке подобности” оперативне у ери социјализма, да би, уклапањем у логику ноелибералног поретка, функционисало као механизам репродуковања идеолошке и, последично, социо-економске неједнакости.³³ На другој страни, структура и организација јавних установа које оперишу унутар система социјалне заштите заснива се на чврстој хијерархији и ауторитарним принципима управљања, а професионална промоција на позиције на којима је месечна зарада већа од минималне, које по систематизацији радних места подразумевају факултетско образовање, врши се не по принципу мериторности већ, опет незванично али на детерминишући начин, по „завичајном принципу”, узимањем у обзир место порекла кандидата и других, за ту врсту посла сасвим небитних, квалификација.³⁴

Увиди који су овде изнесени заснивају се на личном, ситуационо условљеном учесничком посматрању и не дозвољавају уопштавање ни на целину система социјалне заштите, ни на онај његов сегмент који се усмерава на потребе старијих грађана. Међутим, учини ли се напор да се склоност ка генерализацији сведе на најмању могућу меру, овај тип искустава може послужити као оквир за промишљање питања и проблема који су повезани са темом која се овде разматра, нарочито ако се обрати пажња на контрадикције које је могуће уочити једино путем личног ангажмана. Испоставља се, наиме, да структура и организација система социјалне заштите, у јавном као и у невладином сектору, по себи омета довршавање процеса конституисања сектора социјалног предузетништва у чијем се фокусу налазе категорије радника које исти систем препознаје као теже запошљиве (дуготрајно незапослени радници, млади радници без радног искуства, старији радници, тј. мушкарци старији од 45 и жене старије од 40 година, радници нижег образовања, неквалификовани радници, радници лошег социоекономског

³³ Ради се о личним увидима потписника ових редова, проистеклим из (неуспешног) покушаја запошљавања (2023) у једном од НВО-а укључених у систем социјалне заштите, чему је претходило упознавање са структуром ове организације.

³⁴ И у овом случају се ради о личним увидима аутора овог текста, везаним за његов једногодишњи радни ангажман (2022–2023) у Установи „Геронтолошки центар-Београд”, на позицији руководиоца службе обезбеђења. Како се делатност у оквиру назначене позиције укршта са пољем професионалне делатности социјалних радника, креиран је простор за ситуационо условљен вид учесничког посматрања.

статуса, радници са умањеном радном способношћу).³⁵ Назначени парадокс проистиче, на једној страни, из ригидности у политикама запошљавања и ограничености у погледу могућности артикулације социјалне иновативности, а на другој из партикуларистичких, идеолошки искључивих или квази традицијски интонираних начина интерпретације идеје грађанског колективизма, који подстичу изразито нездраве облике компететивности.

Ако се узме у обзир претходно речено, не треба да чуди констатација изнесена у рецентном истраживању спроведеном у једној локалној средини и усмереном на испитивање мишљења испитаника (различитог пола, узраста, степена стручне спреме итд.) о потенцијалу за социјално предузетништво, где се наводи да „испитаници нису довољно упознати са категоријом социјалног предузетништва (предузетништва да, али социјалног у довољној мери не)” (Vujović i Vujić 2020). У сваком случају, напред изнесени увиди не доводе у питање чињеницу да јавни систем социјалне заштите солидно функционише, с обзиром на ограничене ресурсе којим располаже унутар транзиционог српског друштва, као ни чињеницу да НВО-а укључени у тај систем функционишу, углавном, као добро организована социјална предузећа која, комбинујући партнерства и различите финансијске ресурсе (јавне, приватне, донаторске), пружају услуге рањивим категоријама становништва, поред осталог и старијим грађанима.

Социјално предузетништво као оквир решавања проблема незапослености „старијих радника”: поглед у хипотетичку будућност

Гледано из аспекта преовлађујућих друштвених перцепција, начина вредновања и уобичајених модуса самоперцепције старијих грађана, старост представља амбивалентну социокултурну категорију, која је зависна од ширих друштвено-економских прилика и процеса (Komatina 2003). Из угла антропологије, старост је схваћена као недовољно конструисан, недовршен или „крњ” друштвени проблем (Milosavljević 2014a, 305). „Није могуће говорити о свеобухвату популацијских група као оних чија је старост друштвено препозната и призната” (Milosavljević 2014a, 408), те је, пре него о само једној старости која почиње у 65 години и поклапа се с одласком у пензију, односно са претпостављеним престанком радне активности,³⁶

³⁵ Листа је преузета из: Kerovec 2001, 269. У литератури се налази и на друкчије састављене листе социјално рањивих и тешко запошљивих група, али разлике у основи нису велике.

³⁶ Особе старије од 65 година даље се класификују према три основне старосне категорије (65–70, 71–80, 81–90) (v. Dragišić Labaš 2016).

могуће говорити о „мноштву постојећих старости” (Milosavljević 2014a, 408). Полазећи од ове тезе, овај сегмент рада фигурира мање као закључак разматрања изнесених у претходним поглављима, а више као „огранак” антрополошких разматрања која се баве процесом конструисања старости као друштвеног проблема.³⁷ Можда и преамбициозно с обзиром на свој сведен обим, претендује да послужи као полазиште даљим истраживањима процеса конструисања старости као друштвеног проблема и то кроз визуру приче о социјалном предузетништву.

На дуготрајан процес конструисања старости као друштвеног проблема у Србији утицали су бројни услови и фактори проистекли из укупних друштвених промена од 19. века наовамо (Milosavljević 2014a, Milosavljević 2014b). Старост је конструисана као друштвени проблем у односу на увођење пензија, настанак пензијског осигурања и пензионих фондова, формирање и организовање пензионог дела друштва (Milosavljević 2014a), као и у односу на процес конструисања једног другог друштвеног проблема – проблема сиромаштва. Ово се доводи у везу с настанком и организовањем институција резиденцијалног смештаја за старе људе (Milosavljević 2014b), при чему је битно напоменути да, у том делу процеса конструисања старости као друштвеног проблема, она не мора бити нужно повезана са сиромаштвом (Milosavljević i Antonijević 2015). У циљу смањења стопе сиромаштва, држава у периоду после 2000. године отвара могућност деловања у правцу увођења социјалних пензија, а потом, немоћна да обезбеди довољна буџетска средства за ту намену, затвара ту могућност крајем 2008. и почетком 2009. године (Milosavljević 2014a, 304-328). У назначеном периоду (2000-2008), НВО-и су углавном деловали као заступници права рањивих група, тек повремено се појављујући у улози пружаоца услуга у систему социјалне заштите, да би се у периоду око 2008. године поједини међу њима, иако без успеха, нашли у улози директних постављача захтева за увођење социјалних пензија (упор. Milosavljević 2014a, 329). Старост оних који нису успели да остваре пензијско давање наводи се као пример „неуспелог покушаја конструисања тог друштвеног проблема у делу процеса који се односи на формирање пензионог дела друштва и улоге пензијског осигурања и пензионих фондова у датој конструкцији, као потпроцеса укупног саздавајућег процеса старости као друштвеног проблема” (Milosavljević 2014a, 342). Неуспех у конструисању проблема социјалних пензија, као потпроцеса унутар укупног процеса конструисања старости као друштвеног проблема, који је и отворен и затворен у периоду овде означеном као „почетна фаза” друге транзиције (2000-2008), донекле је

³⁷ Тотални антрополошки приказ процеса конструисања старости као друштвеног проблема дат је у монографијама и радовима антрополошкиње Љубице Милосављевић, наведеним у списку референци.

амортизован отварањем неких нових опција у систему социјалне заштите, чиме су значајно ублажени ефекти даљих транзицијских промена.

У периоду после 2008. године наставља се са праксом финансирања већине социјалних услуга од стране државног буџета али се уводе и одређене новине у односу на претходни период, у виду осигурања у случају потребе за дуготрајном негом, обавезне партиципације корисника у цени услуге, пореских олакшица за улагања у социјалну сферу, законске обавезе која је наметнута приватним послодавцима да финансирају поједине социјалне услуге итд. Да ове мере нису спроведене, број маргинализованих припадника друштва који зависе од буџетских трансфера или од подршке породице, од којих значајан део припада категорији старијих грађана, био би значајно већи (упор. Свејић 2016, 134; Свејић 2013, 66). Маркетингизација услуга социјалне заштите узроковала је да социјални рад, као научна област и сфера делатности коју контролише држава, „подели сувласништво” над својим конструктима старости и сиромаштва с актерима из грађанског и приватног сектора (Milosavljević 2018). Појачавањем тренда укључивања организација грађанског друштва као пружаоца услуга у области социјалне заштите и интензивирањем њихових активности у овој области, уз пратеће измене одређених законских одредби, оснажена је предузетничка димензија деловања НВО-а, који с временом постају носиоци све важније улоге у овом систему (упор. Bradić-Martinović i Zdravković 2016). То пружа замајац одвијању оног дела укупног процеса конструисања старости као друштвеног проблема који се посматра у односу на сиромаштво, вишедимензионалан друштвени проблем који „поред недовољних прихода за задовољавање основних животних потреба, подразумева и аспекте везане за људска права као што су немогућност запошљавања, неодговарајући стамбени услови и неадекватан приступ социјалној заштити, здравственим, образовним и комуналним услугама” (Strategija za smanjenje siromaštva, 2003). Овим се отвара, углавном занемаривано,³⁸ питање односа старости са још једним друштвеним проблемом који се има сматрати релевантним у датој контекстуацији – проблемом незапослености.

У периоду до 2012. године, број пензионера и незапослених готово је удвостручен у односу на предтранзицијски период, а те две популацијске групе чиниле су готово половину домаћег становништва (Свејић 2013, 66). Пензионери и незапослени сматрани су економски хомогенизованим групама које су повезане сиромаштвом, групама чији је социјални статус могуће размотрити у оквиру класног типа анализе која налаже да се проблеми старости и незапослености посматрају као различити аспекти истог ком-

---

³⁸ Осим у неколицини случајева (Mihailović i Mihailović 2011; Свејић 2013), у научним и стручним радовима објављеним у том периоду углавном није било спомена о тој теми.

плексног друштвеног проблема (Свејић 2013). Гледано из данашње перспективе, међутим, примена оваквог приступа и метода, иако адекватна за друштвени тренутак у ком је предложена, замагљује чињеницу да друштвени проблеми сиромаштва и незапослености у српском друштву не пролазе синхронизовано кроз процесе свог конструисања. Иако далеко од тога да је искорењено, сиромаштво у Србији третира се као *неактуелан* друштвени проблем, јер Стратегија за смањење сиромаштва из 2003. године представља последњу усвојену националну стратегију са том врстом намене, док је, на другој страни, незапосленост континуирано третирана као *актуелан* друштвени проблем.³⁹ Иако налазе свог „заједничког именитеља” у проблему сиромаштва, старост и незапосленост представљају јасно диференциране друштвене проблеме који се у процесима свог конструисања различито везују за процес конституисања сектора социјалног предузетништва.

Довршавање процеса конституисања сектора социјалног предузетништва са становишта како културне концептуализације тог феномена, тако и практичног, представља услов за даљи развој процеса конструисања старости као друштвеног проблема, не само у одређеним сегментима овог процеса, већ и у односу на целокупан процес саздавања тог друштвеног проблема. Одређени типови предузетничке делатности, као што је технолошко предузетништво, чине се перспективним за припаднике млађе генерације (упор. Zarić 2019; Zarić 2022), док се социјално предузетништво, као што је то случај и са предузетништвом у органској производњи (упор. Zarić 2021), показује као погодно за радно ангажовање лица у узрасном опсегу између 40/45 и 64 године, лица чија животна доб одступа од општеприхваћеног схватања старости као фазе живота која започиње након 65 године.⁴⁰ Ово се нарочито односи на незапослене особе које нису примаоци социјалних пензија, на које се, у контексту сфере рада, гледа као на „старије раднике” (упор. Kerovec 2001; Žarković Rakić i Vladislavljević 2014). Везивање друштвеног проблема незапослености лица која припадају овој категорији за проблем сиромаштва представља индиректан, несврсисходан начин третирања овог проблема. Друштвени проблем незапослености „старијих радника” позициониран је на пресеку укупних, међусобно повезаних процеса конструисања друштвених проблема старости и незапослености. Његово директно третирање подразумева довршавање процеса конституисања сектора социјалног предузетништва, покретањем већег броја организационих јединица које укључују елементе социјалне иновативности, грађанског колективизма и директног запошљавања припадника маргиналних друштвених група, уз константно истраживачко и подстицајно деловање у пракси.

³⁹ Актуелна Национална стратегија запошљавања биће на снази до 2026. године.

⁴⁰ Разуме се, ово што је речено ни у ком случају не треба схватити као да се ради о неком конкретном правилу.

Референце

- Aleksić Mirić, Ana i Lara Lebedinski. 2015. „Socijalno preduzetništvo u Srbiji: Pregled i perspektive”. U *Ekonomska politika Srbije u 2015. godini*, uredili Boško Živković i Božidar Cerović, 219-228. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Bobić, Aleksandra i Dina Rakin. 2016. *Društveno, korisno, održivo: kako osnovati socijalno preduzeće u Srbiji*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji. Dostupno na: http://eukonvent.org/wp-content/uploads/2016/10/vodic-Drustveno-korisno-odrzivo-Kako-osnovati-socijalno-preduzece-u-Srbiji_web.pdf
- Bradić-Martinović, Aleksandra i Aleksandar Zdravković. 2016. „Socijalno preduzetništvo: mogući put ka suzbijanju siromaštva u Srbiji.” U *Pravci strukturnih promena u procesu pristupanja Evropskoj uniji*, uredili Jelena Minović, Duško Bodroža, Ivan Stošić i Božo Drašković, 359-374. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Carmo, Luana Jéssica Oliveira, Lilian Bambirra de Assis, Admardo Bonifácio Gomes Júnior and Marcella Barbosa Miranda Teixeira. 2021. „Entrepreneurship as a neoliberal ideology.” *Cadernos EBAPE. BR* 19 (1): 18-31.
- Cvejić, Slobodan. 2013. „Penzioneri i nezaposleni u klasnoj analizi – slučaj Srbije”. U *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, uredili Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, 64-78. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Cvejić, Slobodan. 2016. *Socijalna ekonomija – pojam i praksa u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa.
- Celinska, Katarzyana. 2007. „Individualism and collectivism in America: The case of gun ownership and attitudes toward gun control”. *Sociological Perspectives* 50 (2): 229-247. DOI 10.1525/sop.2007.50.2.229
- Chatterton, Paul. 2010. „So what does it mean to be anti-capitalist? Conversations with activists from urban social centres”. *Urban studies* 47 (6): 1205-1224. DOI 10.1177/0042098009360222
- Dees, James Gregory. 2001. „The meaning of social entrepreneurship”. Dostupno na: https://centers.fuqua.duke.edu/case/wp-content/uploads/sites/7/2015/03/Article_Deas_MeaningofSocialEntrepreneurship_2001.pdf
- Defourny, Jacques and Marthe Nyssens. 2010. „Conceptions of social enterprise and social entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and divergences”. *Journal of social entrepreneurship* 1: 32–53. DOI 10.1080/19420670903442053
- Defourny, Jacques and Marthe Nyssens. 2012. „Conceptions of social enterprise in Europe: A comparative perspective with the United States”. In *Social Enterprises: An organizational perspective*, edited by Benjamin Gidron and Yeheskel Hasenfeld, 71-90. New York: Palgrave-Macmillan.
- Dey, Pascal. 2016. „Destituent entrepreneurship: Disobeying sovereign rule, prefiguring post-capitalist reality”. *Entrepreneurship & regional development* 28 (7-8): 563-579. DOI 10.1080/08985626.2016.1221225
- Dimon, Luj. 2004. *Ogledi o individualizmu. Antropološki pristup modernoj ideologiji*. Beograd: Clio.
- Dragišić Labaš, Slađana. 2016. „Fizičke aktivnosti i aktivno starenje: analiza narativa”. *Gerontologija* 2: 5-20.

- Einhorn, Eric S. and John Logue. 1989. *Modern welfare states: Politics and policies in social democratic Scandinavia*. New York: Praeger.
- Fabijeti, Ugo. Roberto Maligeti i Vinčenco Matera. 2002. *Uvod u antropologiju. Od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.
- Galetin, Milena i Dragan Golubović. 2012. „Koncept socijalnog preduzetništva i socijalnog Preduzeća – izgubljeni u prevodu”. *Poslovna ekonomija* 6 (1): 199-216.
- Gaćanović, Ivana. 2009. *Problem evropskog identiteta – uvod u antropologiju Evropske unije*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
- Gajić, Aleksandar. 2011. *Korporativna nostalgija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Grant, Suzanne Lisa. 2014. „Social enterprise through a critical appreciative lens”. In *Social enterprise: Accountability and evaluation around the world*, edited by Simon Denny and Frederick Seddon, 213-230. Abingdon: Routledge.
- Grenier, Paola. 2009. „Social entrepreneurship in the UK: from rhetoric to reality?” In *An introduction to social entrepreneurship: Voices, preconditions, contexts*, edited by Rafael Ziegler, 174-206. Cheltenham: Edward Elgar.
- Houtbeckers, Eeva. 2018. „Framing social enterprise as post-growth organising in the diverse economy”. *Managment Revue: Socio-Economic Studies* 29 (3): 257-281. DOI 10.5771/0935-9915-2018-3-257
- Ivanović Đukić, Maja. 2011. „Promovisanje društveno odgovornog poslovanja preduzeća u Srbiji”. *Sociologija* 53 (1): 21-42. DOI 10.2298/SOC1101021I
- Jones, Campbell and Anna-Maria Murtola. 2012. „Entrepreneurship and exploration”. *Organization* 19 (5): 635-655. DOI 10.1177/1350508412448694
- Josifidis, Kosta i Novica Supić. 2010. „Država blagostanja – konvergencija odozdo versus odozgo”. U *Eseji o državi blagostanja*, uredili Novica Supić, Kosta Josifidis i Alpar Lošonc. 21-42. Beograd: Futura publikacije.
- Katroga, Fernando. 2011. *Istorija, vreme, pamćenje*. Beograd: Clio.
- Kerovec, Nada. 2001. „Poteškoće u zapošljavanju osoba starije dobi”. *Revija za socijalnu politiku* 8 (3): 267-277. DOI 10.3935/rsp.v8i3.199
- Kipins, Andrew. 2010. „Neoliberalism”. In: *The Routledge encyclopedia of social and cultural anthropology*, edited by Alan Barnard and Jonathan Spencer, 503-504. London and New York: Routledge.
- Kiznije, Žan. 1996. *Etnologija Evrope*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Komatina, Slavica. 2003. „Dominantne predstave o starosti”. *Stanovništvo* 41 (1-4): 147-160. DOI 10.2298/STNV0304147K
- Kovačević, Ivan. 2007. *Antropologija tranzicije*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Lakić, Aleksandra i Aleksandra Savanović. 2022. *Na šta mislimo kada kažemo... Novi oblici samoupravljanja: radničko akcionarstvo i drugi oblici demokratskih preduzeća*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu, Institut za demokratski angažman jugoistočne Evrope.
- Lethbridge, Jane. 2005. *Care services in Europe*. EPSU: Public services international research unit.

- Macura, Rajko i Iva Konda. 2016. Social entrepreneurship: An instrument of social and development policy. Dostupno na: https://fei.uni-nm.si/uploads/_custom/revija_eb/vol3no2/revija_eb_2016_vol3_no2_2.pdf
- Matković, Gordana, Milica Stranjковић i Vera Kovačević. 2009. *Uloga nevladinih organizacija u pružanju usluga socijalne zaštite*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Mihailović, Srećko i Vojislav Mihailović. 2011. *Stariji rednici – neki na poslu, a neki ni posla ni penzije*. Beograd: Centar za demokratiju.
- Mijić, Emilija. 2017. „Kultura sećanja i individualizam u jugonostalgичnim narativima”. U *Individualizam*, uredili Suzana Ignatović i Aleksandar Bošković, 182–199. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Milosavljević, Ljubica. 2014a. *Antropologija starosti: penzije. Konstruisanje starosti kao društvenog problema kroz penzije – od prvih penzionera do penzionih fondova*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, Ljubica. 2014b. *Antropologija starosti: domovi. Konstruisanje starosti kao društvenog problema kroz organizovano domsko zbrinjavanje – od sirotinjskih do staračkih domova*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, Ljubica. 2018. „Starost kao resurs na primeru socijalnog rada”. *Antropologija* 18 (1): 59-71.
- Milosavljević, Ljubica i Dragana Antonijević. 2015. „Starački domovi kao perspektiva i realnost starih gastarbajtera”. *Etnoantropološki problemi* 10 (2): 333-355. DOI 10.21301/EAP.v10i2.3
- Mort, Gillian Sullivan, Jay Weerawardena and Kashonia Cagnegie. 2003. „Social entrepreneurship: towards conceptualisation”. *International journal of nonprofit and voluntary sector marketing* 8(1): 76-88. DOI 10.1002/nvsm.202
- Moulaert, Frank and Oana Ailenei. 2005. „Social economy, third sector and solidarity relations: A conceptual synthesis from history to present”. *Urban studies* 42 (11): 2037-2053.
- Muehlebach, Andrea. 2012. *The moral neoliberal: Welfare and citizenship in Italy*. Chicago and London: The University of Chicago press.
- Nedović, Slobodanka. 2005. *Države blagostanja – ideje i politika*. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija.
- Novaković, Aleksandar i Milena Pešić. 2010. „Srbija u tranzicionom ekvilibrijumu: Imperativi prevazilaženja blokiranih reformi”. *Politička revija* 24 (2): 235-260. DOI 10.22182/pr.2422010.11
- Oberoi, Roopinder. David Bara, Emma Bara, Jamie P. Halsall and Michael Showden. 2022. „Locating Social Entrepreneurship in the Neoliberal Order: A Public Policy Perspective”. *Social Entrepreneurs – Mobilisers of Social Change* 18: 77-92.
- Pejanović, Snežana. 1998. *Vrednosne osnove socijalne politike*. Beograd: Defektološki fakultet.
- Petrov, Ana. 2021. *Sociologija nostalgije*. Beograd: Zavod za udžbenike.

- Restakis, John. 2006. „Defining the social economy – the BC context”. BC social economy roundtable. Dostupno na: http://www.msvu.ca/socialeconomyatlantic/pdfs/DefiningSocialEconomy_FnlJan1906.pdf
- Ristić, Žarko, Ermina Grozdanić i Predrag Damjanović. 2008. *Socijalna ekonomija i javni menadžment*. Beograd: Liber.
- Salamon, Lester M., Regina List and S. Wojciech Sokolowski. 2003. *Global civil society: An overview*. Baltimore: The Johns Hopkins comparative nonprofit sector project.
- Šumpeter, Jozef. 2012. *Teorija privrednog razvoja. Istraživanje profita, kapitala, kredita, kamate i poslovnog ciklusa*. Beograd: Službeni glasnik.
- Todorov, Cvetan. 2010. *Simbolizam i tumačenje*. Beograd: Službeni glasnik.
- Velev, Bojan. (Ur.) 2010. *Socijalno preduzetništvo – elektronski bilten o socijalnom preduzetništvu*. Beograd: Grupa 484.
- Velev, Bojan. (Ur.) 2011. *Socijalno preduzetništvo: modeli, komparativna praksa i pravni okvir socijalnog preduzetništva u Srbiji*. Beograd: Grupa 484.
- Velikonja, Mitja. 2009. „Povratak otpisanih. Emancipatorski potencijali jugonostalgije”. U *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, uredio Ivan Čolović, 366-398. Beograd: XX vek.
- Vujović, Slavoljub i Nenad Vujić. 2020. „Socijalno preduzetništvo: potencijal za pokretanje socijalnog preduzetništva u svetlu sociodemografskih varijabli”. U *Izazovi održivog razvoja u Srbiji i Evropskoj uniji*, uredili Predrag Jovanović i Sanja Stojković Zlatanović, 64-84. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vukmirović, Dragan. Andra Milojić, Rade Ćirić, Jelena Budimir, Tomislav Despić, Svetlana Jelić, Milena Stevović, Mirjana Smolčić, Suzana Karamarković, Marina Pavlović i Tijana Čomić. 2014. *Economic impact of social enterprises in the republic of Serbia*. Belgrade: National Statistical Office.
- Vuković, Danilo. 2011. „Ka Evropi i Srbiji blagostanja?” U *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politike*, uredila Marija Babović, 179-200. Beograd: SeCons i Institut za sociološka istraživanja.
- Weerawardena, Jay and Gillian Sullivan Mort. 2006. „Investing social entrepreneurship: A multidimensional model”. *Journal of world business* 41 (1): 21-35. DOI 10.1016/j.jwb.2005.09.001
- Winkler, Anne. 2011. „‘Not everything was good, but many things were better’: Nostalgia for East Germany and its politics”. In *Ecologies of affect. Placing nostalgia, desire and hope*, edited by Tonya K. Davidson, Ondine Park, Rob Shields, 19-42. Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
- Young, Dennis R. 2000. „Alternative models of government-nonprofit sector relations: Theoretical and international perspectives”. *Nonprofit and voluntary sector quarterly* 29 (1): 149-172. DOI 10.1177/0899764000291009
- Zarić, Miloš. 2019. „Preduzetništvo i tranzicija u Srbiji u ogledalu medija: Antropološka analiza priča o tehnološko-preduzetničkim poduhvatima”. *Antropologija* 19 (1): 169–198.
- Zarić, Miloš. 2021. „‘Savetujem omladinu da ne hrli u tu veliku Evropu’,: O preduzetništvu u organskoj proizvodnji u Srbiji iz ugla antropologije.” *Etnoantropološki problemi* 16 (4): 1043–1081. DOI <https://doi.org/10.21301/eap.v16i4.3>

- Zarić, Miloš. 2022. „O slavljenju neuspeha u srpskom tehnološkom preduzetništvu iz ugla antropologije”. *Etnoantropološki problemi* 17 (4): 1323-1359. DOI 10.21301/eap.v17i4.9
- Žarković Rakić, Jelena i Marko Vladislavljević. 2014. „Rastuća neaktivnost starije populacije na tržištu rada: posledice i moguća rešenja”. U *Reforme i razvoj: stanje, rezultati i početak pregovora Srbije sa EU*, uredile Biljana Jovanović Gavrilović i Jelena Žarković Rakić, 133-149. Beograd: Ekonomski fakultet.

Извори

- Centar za monitoring i aktivizam CEMA. 2023. Dokumentarni film „Solidarno”, 12.06.2023. Youtube video, 24:10. <https://www.youtube.com/watch?v=6TcH53B928Y>
- Nacionalna strategija zapošljavanja za period od 2011. do 2020. godine http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/0/302_nacionalna_strategija_zaposljavanja_2011-2020.pdf
- Strategija razvoja i promocije društveno odgovornog poslovanja u Republici Srbiji za period od 2010. do 2015. godine <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2010/51/1>
- Praćenje društvene isključenosti u Srbiji – selekcija i karakteristike ciljnih grupa i preliminarno testiranje indikatora <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/iskljucenost/Selekcija%20i%20karakteristike%20ciljnih%20grupa....pdf>
- Beogradska deklaracija o razvoju socijalnog preduzetništva regiona Zapadnog Balkana i Turske (2014) https://www.tragfondacija.org/media/vesti%202014/Beogradska_deklaracija_o_razvoj_socijalnog_preduzetnistva_regiona_Zapadn.pdf
- Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji (2003) https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211703/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf
- Zakon o socijalnoj zaštiti (2011) https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_socijalnoj_zastiti.html
- RTS Kulturno-umetnički program – Zvanični kanal. 2015. Socijalizam i(li) kapitalizam – Miško Šuvaković. Youtube video, 44:28. <https://www.youtube.com/watch?v=7vo-bAMGW-zs>

Miloš Zarić

PhD Candidate at Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia
milos.zaric1@yahoo.com

Socio-political and Structural Aspects of the Concept of Social Entrepreneurship: The Case of Serbia

The focus of this research are the ways of conceptualizing the phenomenon of social entrepreneurship, which in transitional and developed capitalist societies alike, rely on cognitive models shaped by divergent cultural and socio-political contexts. To be more specific, these cognitive models emerge from

different theoretical concepts of social entrepreneurship, as well as from contextually different ways of combining the invariant, structural elements of the concept, both of which are dialectically positioned within the neoliberal capitalism ideology discourse. Within the interaction among the elements constituting the structure of the concept of social entrepreneurship (such as social innovation, civic collectivism, an employment of members of marginalized social groups) and the overall neoliberal ideology discourse, which on its own behalf, operates in accordance with certain logical rules as any other discursive formation does, numerous contradictions and paradoxes emerge. The first chapter of this study critically examines the role of social entrepreneurship within the neoliberal capitalism framework through a comparative analysis with philanthropic endeavors and commercial (traditional, profit-oriented) entrepreneurship, as well as by comparing the diverse ways in which this phenomenon is defined in various socio-political contexts. The process of establishing the social entrepreneurship sector in Serbia, initiated in the post-2008 period reached its normative conclusion with the enactment of a unified law regulating this entrepreneurial activity in 2022. However, it remains incomplete both in terms of the cultural conceptualization of the phenomenon and its practical implementation perspective. This assumption is further examined in the second chapter of this paper in relation to the ideas regarding the social and political cultural heritage legacy, constructed by both policy makers and non-governmental organizations (NGOs) engaged in the social protection system which, on their behalf, during the specified period assume the role of social entrepreneurship promoters and emerge as primary contributors to its development. In the third chapter of this study, an exploration of the conditions and operationalization possibilities of key elements within the social entrepreneurship concept is undertaken. This analysis is illustrated through the services provided to the elderly citizens, which provides a framework for developing the thesis on the incomplete process of establishing the social entrepreneurship sector. Subsequently, the fourth and concluding chapter contextualizes these findings within the processes of constructing social issues pertaining aging and unemployment. In addition to drawing the attention to the distinct characteristics and the potential of social entrepreneurship, this research seeks to initiate a discussion focused on exploring possibilities of overcoming the predominantly constraining conditions and factors that influence the further development of this type of entrepreneurial activity within the transitional Serbian society.

Keywords: social entrepreneurship, social innovation, civic collectivism, direct employment, social protection system, non-governmental organizations, aging

*Aspects socio-politiques et structureaux du concept de
l'entrepreneuriat social: le cas de la Serbie*

L'objet de cette recherche est de découvrir les manières de conceptualisation du phénomène de l'entrepreneuriat social, qui, dans les sociétés en transition et celles du capitalisme développé, reposent sur des modèles cognitifs façonnés par des contextes culturels et socio-politiques variés. Parlant plus spécifiquement, de tels modèles cognitifs découlent du double fondement théorique du concept de l'entrepreneuriat social, ainsi que des manières contextuellement différentes de combiner les éléments invariants, structureaux de ce concept, qui se positionnent dialectiquement vis-à-vis du cadre de référence du système du capitalisme néolibéral. De l'interaction entre les éléments qui forment la structure du concept de l'entrepreneuriat social (innovativité sociale, collectivisme civil, emploi direct des membres des groupes sociaux marginaux) et du discours idéologique néolibéral unifiant, qui, comme toute autre formation discursive fonctionne en accord avec certaines règles logiques, découlent de nombreuses contradictions et paradoxes. Le processus de constitution du secteur de l'entrepreneuriat social en Serbie, commencé dans la période après 2008, qui s'est terminé au niveau normatif par l'établissement d'une loi unique destinée à réguler cette activité entrepreneuriale (2022), est inachevé aussi bien du point de vue de la conceptualisation culturelle de ce phénomène, que du point de vue pratique. Ce genre d'hypothèse est mis en relation avec les idées qui concernent l'héritage social et celui de la culture politique, construites de la part aussi bien des créateurs des politiques publiques que des organisations non gouvernementales (ONG) incluses dans le système de protection sociale, qui dans la période mentionnée assument le rôle de promoteur de l'entrepreneuriat social et des porteurs principaux de son développement. En dehors de l'effort d'attirer l'attention sur la particularité et le potentiel de l'entrepreneuriat social, cette recherche a pour l'objectif d'entreprendre un débat orienté vers l'exploration de la possibilité de dépasser les conditions et les facteurs amplement restrictifs qui influent sur le développement de ce type de l'activité entrepreneuriale dans la société serbe en transition.

Mots clés: entrepreneuriat social, innovativité sociale, collectivisme civil, emploi direct, système de protection sociale, organisations non-gouvernementales, vieillesse

Primljeno / Received: 24.08.2023.

Prihvaćeno za objavljivanje / Accepted for publication: 4.11.2023.